

# LIBERÁLIS ÉS ILLIBERÁLIS POPULIZMUS

Berlusconi és Orbán politikai vezetése<sup>1</sup>

Körösényi András

(MTA TK Politikatudományi Intézet  
Budapesti Corvinus Egyetem)

Patkós Veronika

(MTA TK Politikatudományi Intézet):

## ÖSSZEFOGLALÓ

A cikk Silvio Berlusconi és Orbán Viktor politikai vezetését hasonlítja össze. A deskriptív összehasonlítás mellett (1) populizmusukra, (2) a politikájuk révén előidézett változásokra fókuszál, továbbá arra, hogy (3) a politikai vezetők milyen típusát testesítik meg. A cikk fő tézise, hogy bár mindkét vezető új korszakot hozott a politics dimenzióban, Orbán hatékonyabb volt a közpolitika (policy) és az intézményrendszer (polity) átformálásában. Berlusconitól eltérően új politikai rezsimet hozott létre, autoriter elemekkel kiegészített demokráciát. Míg Berlusconi tranzaktív, Orbán transzformatív vezetővé vált. Mindketten populisták politikájuk tartalmát és módszereit illetően, de populizmusuk ideológiai értelemben különböző természetű. Míg Berlusconi liberális, Orbán illiberális populizmust képvisel.

**Kulcsszavak:** politikai vezetés ■ populizmus ■ illiberalizmus ■ Berlusconi ■ Orbán

*Forza Italia! Hajrá Magyarok!*

Silvio Berlusconi és Orbán Viktor az olasz és a magyar politika meghatározó politikusai, akik között számos hasonlóságot figyelhetünk meg. Mindketten hosszú időt töltöttek miniszterelnöki pozícióban, mostanáig mindkettőjük három választást nyert. Mindketten átalakították a pártrendszert, megváltoztatták a választási rendszert, és kisebb-nagyobb intézményi reformokat hajtottak végre. Hasonlóságok figyelhetőek meg a politikához való hozzáállásuk és eredményeik terén is. Újszerű, innovatív<sup>2</sup> politikai eszközöket és kampánytechnikákat alkalmaztak, megosztó politikai stratégiát folytattak, továbbá populista retorikával és módszerekkel éltek. Karizmatikus politikusnak tekinthetőek, akik az egész politikai jobboldal megkérdőjelezhetetlen vezéreivé váltak.<sup>3</sup> Az európai sajtó és a politikatudományi szakirodalom is gyakran fogalmazott

meg kritikát velük szemben. Nem csak szokatlan megnyilvánulásait és populista stílusukat vetették szemükre, de autoriter tendenciák meghonosításával is vádolták őket, mivel a politikai működésük során jó néhány konvenciót és európai normát is átléptek. Így szokatlan mértékben központosították személyes hatalmukat, a választási törvényt és egyéb politikai szabályokat saját pártpolitikai érdeküknek megfelelően alakították át. Ha érdekük úgy kívánta, változtattak a jogi kereteken is. Kétségtelen, hogy megváltoztatták országukban a demokrácia természetét, és új korszakot nyitottak a magyar és az olasz politikában.

Írásunk célja, Plutarkhosz (1978) *Párhuzamos életrajzok* című munkáját követve, politikai vezetési tevékenységük szisztematikus összehasonlítása. Plutarkhosz az ókor híres alakjait hasonlította össze, páronként vetve össze egy-egy görög és római vezető életrajzát. Azon túl, hogy államférfiúi tevékenységüket értékelte, erőnyeiket és botlásait megvilágítva morális szempontból is ítéletet alkotott róluk. A mi ambícióink azonban szerényebb: a politikai vezetést tanulmányozzuk Berlusconi és Orbán személyes politikai teljesítményének összehasonlításán keresztül.

A politikai vezetést úgy definiáljuk, mint a politikai döntésekre és a politika alakulására való egyértelmű személyes hatást. Az osztrák politikatudós, Anton Pelinka (1995) megfogalmazásában, „vezetés az, ha egy bizonyos személy részvétele nélkül a politika és a közpolitikai döntések határozottan másmilyenek lennének”. Úgy véljük, Berlusconi és Orbán nem csak formális-intézményi szempontból, hanem ilyen értelemben is valódi politikai vezetők, unikális vezetői teljesítménnyel. Politikájuk iránya és milyensége sok kérdést vet fel, de vitathatatlan, hogy a két politikushoz köthető a kortárs magyar és olasz politika természetének átalakítása.

Cikkünk fókuszában Berlusconi és Orbán vezetési teljesítménye áll. Egyik fő célunk, hogy képet kapjunk a hasonlóságokról és különbségekről, ehhez fel szeretnénk tární politikájuk irányát és természetét. A tevékenységükkel előidézett változások robusztussága érdekel bennünket: a Berlusconi- illetve Orbán-korszak hozta változások milyen széles területet ölelnek fel, illetve milyen mértékűek? Válaszolni szeretnénk arra a kérdésre, hogy az extravagáns, populista politikai vezetési stílus és retorika „felszíni” hasonlósága mögött politikájuk hozott-e mélyebb változást közpolitikai, ideológiai, és intézményi területen? Mennyiben hasonlóak vagy különbözőek céljaikban, politikájuk tartalmi irányában, politikusi teljesítményükben? Miben hoztak újat, és hol léptek túl a konvencionális polgári politika és a liberális demokráciák keretein?

Cikkünk másik fő célja három analitikus kérdés megválaszolása, amihez a leíró összehasonlítás módszerét alkalmazzuk. Első kérdésünk, hogy milyen mértékben és milyen értelemben tekinthető Orbán és Berlusconi populista vezetőnek? A populizmus fogalmának differenciáltabb alkalmazásával árnyalni

fogjuk a kapcsolódó szakirodalomban (Bozóki, 2008; Pappas, 2014; Pasquino, 2005) kialakult képet. Második kérdésünk a változások irányát firtatja. Ezek feltérképezésére a prezidencializálódás (Poguntke–Webb, 2005) és az antiliberalizmus/illiberalizmus fogalmait (Zakaria, 1997) alkalmazzuk. Állításunk, hogy ezek a fogalmak alkalmasak a bekövetkezett politikai változások irányának megragadására, de korántsem nyújtanak teljes képet róluk. Harmadik kérdésünk pedig az, hogy a két politikus milyen vezetői típust testesít meg: milyen a politikai vezetési tevékenységük természete, és milyen a politikai vezetői teljesítményük? Látni fogjuk, hogy mindkét politikus proaktív vezető, aki jelentősen átformálta a politikai folyamat természetét, amit jól megragad Sydney Hook (1955) *eventmaking* politikus-fogalma. Míg azonban Berlusconi inkább a tranzaktív, addig Orbán inkább a transzformatív vezetői típushoz áll közelebb (Burns 1978).

Cikkünk szerkezete a következő. Először tisztázzuk három fő elemzési kérdésünket és azok fogalmi hátterét. Másodszor a deskriptív összehasonlítás szempontjaival foglalkozunk, amelynek során figyelemmel leszünk három analitikus kérdésünkre. Ezen belül Berlusconi és Orbán tevékenységének összehasonlítását négy területen végezzük el, amelyek a politika mindhárom klasszikus dimenzióját (*politics, policy, polity*) lefedik. Először a pártrendszerre és a politikai palettára gyakorolt hatásukat (*politics*), másodszor az alkalmazott politikai eszközöket (*politics*), harmadszor a kormányzati struktúra átalakítását (*polity*), negyedszer pedig a kormányzati célokat és a közpolitika területet (*policy*) vizsgáljuk. Végül a befejező részben visszatérünk analitikus kérdéseinkhez és megfogalmazzuk eredményeinket. Fő megállapításunk az, hogy mindkét vezető új korszakot nyitott az olasz és magyar politikában, Orbán azonban túlmént ezen: egy új politikai rezsimet hozott létre.

## ELEMZÉSI KÉRDÉSEK

Az alábbi részben három elemzési kérdésünk fogalmi kereteit tekintjük át.

(1. *Populizmus*) Az első kérdésünk a szakirodalom általános feltételezéséhez (Bozóki, 2008; Pappas, 2014; Pasquino, 2005) kapcsolódik: azt vizsgálja, hogy milyen mértékben és milyen értelemben tekinthető Orbán és Berlusconi populista vezetőnek. A kérdés megválaszolásához a populizmus három különböző fogalmát vizsgáljuk írásunkban, nevezetesen a populizmust, mint (1) ideológiát (*substance*), (2) mint módszert (*process and linkage*), és (3) mint alkotmányos-intézményi politikát.<sup>4</sup>

Ami a populizmust, mint ideológiát illeti, erről többé-kevésbé konszenzus alakult ki a politikatudományi irodalomban. A „szubsztantív” értelemben vett populizmus feszültséget lát az „elit” és a „nép” között; arra törekszik, hogy a

hatalmat visszaadja az elittől a népnek, és helyreállítsa a népszuverenitást; a népet homogén egységként kezeli (Canovan, 1999; Mudde, 2004; Mény–Surel, 2002). Szintén gyakori vonás a népakaratot megtettesítő vezetőnek szánt központi szerep, a súlyos válság megállapítása, az ellenségkép, továbbá a megosztó, polarizáló politika. Ezen túlmenően azonban a populizmus tartalmilag „üres”, Michael Freeden kifejezésével „*thin-centered*” ideológia, amely tetszőlegesen kapcsolódhat a bal- vagy jobboldali eszmék valamelyikéhez (Mudde–Kaltwasser, 2014).

A szakirodalomban általánosan is elfogadott módon, de elsősorban Peter Mair munkáira támaszkodva használjuk a populizmus, mint módszer (*process and linkage*) fogalmát. Ebben az értelemben a populizmus a demokratikus politika olyan formája, amely a választók és a kormány közvetlen kapcsolatára helyezi a hangsúlyt – miközben mellőzi a közvetítő szervezeteket, például a pártokat – és plebiszciter technikákat alkalmaz (Mair, 2002: 88–89).

A populizmus harmadik dimenziójaként vezetjük be az alkotmányos-intézményi dimenziót. Míg Mair csak a párt(vezető) és a követők kapcsolatában, azaz a mobilizáció és akaratképzés viszonylatában használta a populizmus *process and linkage* dimenzióját, mi ezt átfordítjuk közjogi, azaz alkotmányos és kormányzati szintre. A populista demokrácia, mint közjogilag is megragadható intézményrendszer eszközei közé tartozik például a népi kezdeményezés, a népszavazás, a tisztségviselők közvetlen választása és a visszahívhatóság. Itt elsősorban az érdekel minket, hogy Berlusconi és Orbán mennyire törekedett a populista demokrácia eszközeinek alkotmányos/intézményes kiterjesztésére, milyen mértékben alkalmazta a meglévő alkotmányos intézményeket.

(2. *A változások iránya*) Második, összehasonlító kérdésünk a változások irányát firtatja, amit a politikatudomány ismert fogalmaival próbálunk megragadni. A perszonalizáció, a prezidencializálódás és a liberalizmus/illiberalizmus fogalmait alkalmazzuk. A perszonalizáció fogalma a vezetőknél a politikai pártokban és a választási versenyben játszott növekvő szerepére utal (Blondel et al, 2010; Karvonen, 2010). A politika *de facto* prezidencializálódásának fogalma alatt azt értjük, hogy a párton és a végrehajtáson belül egyaránt megnövekednek az inkumbens vezetők hatalmi erőforrásai és autonómiájuk, miközben ezzel egyidejűleg a választási folyamat perszonalizálódik. A prezidencializálódás három arca: (1) a végrehajtó hatalmon belüli hatalmi erőviszonyoknak a miniszterelnök javára, és (2) a párton belüli hatalomnak a pártvezér javára történő átrendeződése, továbbá (3) a választási verseny növekvő perszonalizálódása (Poguntke–Webb, 2005, 5). És mindez a közjogi szerkezettől függetlenül, más tényezők hatására megy végbe. Liberalizmus és illiberalizmus fogalmait konvencionálisan, a liberális demokráciákkal összefüggésben használjuk. A liberalizmus fogalmán a liberális demokráciákban kiépült, a politikai hatalmat

„megszelídítő” alkotmányos korlátokat, illetve a „jog uralmát”, értjük. Az antiliberalizmus vagy illiberalizmus fogalmain így az e korlátok alól történő „kibújást”, vagy az erre való törekvést értjük, amit gyakran (többségi) demokratikus felhatalmazással igazolnak (Zakaria 1997). Feltételezzük, hogy mindezek a fogalmak alkalmasak lesznek az olasz és magyar politikában bekövetkezett változások egy-egy fontos elemének a megragadására.

(3. *Vezetői típusok*) A harmadik, értékelő kérdésünk az, hogy milyen vezetői típust testesít meg Berlusconi és Orbán? Némileg tágabban: milyen a politikai vezetési tevékenységük jellege? A politikai elemzés Machiavelli óta megkülönböztet vezetői vagy politikai típusokat. Mi a 20. századi irodalomból Sidney Hook, James MacGregor Burn és Jean Blondel vezetői tipológiáit fogjuk felhasználni elemzésünkben. Hook *eventful/eventmaking* fogalom párja az eseményekkel sodródó és az eseményeket formáló politikai vezető megkülönböztetésére szolgál, aminek segítségével Hook történelmi figurákat elemzett (Hook, 1955; Tucker, 1995: 28.). Burnsnek (1978: 4., 19–20.) a tranzaktív/transzformatív vezetőkről felállított, a politikatudományi irodalomra nagy hatást gyakorló fogalom párja, számunkra is hasznosnak ígérkezik.<sup>5</sup> A tranzaktív vezetés a létező érdekviszonyok és a szereplők racionális kalkulációinak a körülményei között működik, ahol a vezetési tevékenység a piaci csere analógiájával ragadható meg: javak, előnyök juttatását jelenti politikai támogatásért (szavazat) cserébe. A politikai vezetés itt – tágabban értelmezve – rezponzív a létező állampolgári preferenciákra. A transzformatív vezetők ezzel szemben más módon képesek megnyerni a követők elköteleződését. Nem érdek alapon tesznek szert támogatókra, a vezetés ideológiai víziót és szimbolikus megoldásokat kínál, és figyelemmel van a követők – akár artikulálatlan – morális szükségleteire és motivációira is. Azaz, némileg átértelmezve Burnst, a vezetés nem az állampolgárok létező preferenciáiból indul ki, hanem a vezető saját értékei és céljai szerint formálja őket. A vezető megváltoztatja az addig működő rendszert és a kormányzás új módját hozza létre (vö. Peters–Helms 2012: 27.).<sup>6</sup> Végül építünk Jean Blondel vezetői tipológiájára is. Blondel a *Political Leadership* (1987) című művében elutasítja a politikai vezetők konvencionális, dichotóm logika szerint való csoportosítását, és egy jóval differenciáltabb szempontrendszert állít fel. A tipológia két dimenziójának egyikét a vezetők politikájának szakpolitikai értelemben vett *szélessége*, a másikat a politika által előidézett változás *robosztussága* adja. Mindkét dimenzióhoz három fokozatot rendel, és az így kapott mátrix kilenc vezetői típus elkülönítésére alkalmas. Noha nem célunk háttározottan állást foglalni abban a tekintetben, hogy a két vezető pontosan melyik kategóriába sorolható, az elemzési keret szempontjaira támaszkodni fogunk munkánkban.

## ÖSSZEHASONLÍTÁS

## 1. A politikai paletta átrendezése

Orbán és Berlusconi között a leginkább feltűnő hasonlóság az, hogy alapjaiban rendezték át a magyar és olasz politikai palettát. Bár a körülmények tekintetében sok különbség volt a két helyzet között, mindketten egy politikai vákuumba robbantak be, mindketten újrászervezték a politikai jobboldalt, és meghatározó hatással voltak a két ország pártrendszerének átalakulására.

Berlusconi akkor döntött a politikai pályára lépés mellett, mikor az – egyrészt belpolitikai, másrészt nemzetközi okok miatt – éppen radikális átalakulás alatt állt. Míg a belső okok között a *Tangentopoli*-botrány, azaz a teljes politikai elitet átszövő korrupciót feltáró nyomozássorozat volt a legfontosabb, addig nemzetközi szinten a berlini fal leomlása és a Szovjetunió felbomlása volt a legnagyobb hatású.<sup>7</sup> Az úgynevezett „Második Köztársaság”<sup>8</sup> így rendkívül bizonytalan politikai környezetben jött létre. A korábbi évtizedeket meghatározó pártok hiteltelenné váltak és töredékére esett vissza a támogatásuk: a szavazók nagy része stabil pártpreferenciák nélkül, kiábrándultan és szkeptikusan várta a választásokat. Az alternatívák hiánya a jobboldali szavazók figyelmét eleinte olyan pártok felé fordította, amelyeket az Első Köztársaság vezető pártjai ideológiai vonásaik miatt nem tartottak koalícióképesnek, így sosem kerülhettek kormányzati pozícióba. Mivel nem jutottak a hatalom közelébe, ezeket a pártokat a korrupciós botránysorozat sem érintette. Az egyik ilyen párt a szeparatista-föderalista nézeteket hirdető Lega Nord (Északi Liga, LN), a másik pedig a fasiszta párt örököse, az Alleanza Nazionale (Nemzeti Szövetség, AN) volt (Moroni, 2008).

Ilyen körülmények között lépett színre könnyen érthető, friss stílusával Berlusconi, aki mérsékelte, jobbközép politikát ígért. Bravúros koalíciókötési stratégiát követve a főként délen népszerű Alleanza Nazionaleval, illetve a Lega Norddal külön-külön állapodott meg, és ezzel két olyan pártot kapcsolt össze, akik valószínűleg soha nem kötöttek volna koalíciót egymással. Így pártja az északi és déli tartományokban két eltérő – a Szabadságok Pólusa (a Lega Norddal) és a Jó Kormányzás Pólusa (az Alleanza Nazionaleval) nevű – választási szövetségben indult, és megnyerte a választást. Azonban ami Berlusconi innovatív koalíciós stratégiájának erőssége volt, az adta egyúttal a gyengeségét is, hiszen két szövetségesének konfliktusait – melyek a kezdetektől megmutatkoztak – immár egy kormányon belül kellett kezelnie. Ahogy Raniolo (2013: 106.) megjegyzi „az első Berlusconi kormány alatt bebizonyosodott, hogy egy dolog választást nyerni, és ahhoz képest egészen más kormányozni”. Az, hogy Berlusconinak nem volt politikai tapasztalata, a kampány során még retorikailag előnyös volt számára, a választások megnyerésével vi-

szont már igen hátrányosan érintette a kormánykoalíciót. Ez a tapasztalatlan-ság is hozzájárult ahhoz, hogy a koalíció tagjai közötti nézeteltéréseket nem sikerült kezelnie. Az első Berlusconi-kormány, amely hivatalosan 1994. május 10-én alakult meg, még ugyanezen év vége előtt lemondásra kényszerült.

A két, egymást váltó mérsékelt politikai blokk kialakulását és a bipoláris versengés megszilárdulását gyakran Berlusconi fő politikai érdemei között emlegetik. Ez alatt implicit módon azt is értik, hogy a kereszténydemokrata párt által dominált, a politikai váltógazdaság teljes hiányán alapuló Első Köztársaság időszaka után Olaszország végre a modern, nyugati demokráciák körébe lépett. Való igaz, hogy Berlusconi pár hónap leforgása alatt teljesen megváltoztatta a politikai versengés dinamikáját, és megszilárdította felülről létrehozott pártja, a Forza Italia pozícióját az olasz jobboldalon. Ezzel jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy 1994-től kezdve az olasz politika meghatározó logikájává a bipoláris versengés vált. Kétségtelen az is, hogy az olasz jobboldal egyesítése komoly politikai teljesítmény volt. Meglehetősen szétartó, sőt, olykor egymással teljesen ellentétes elképzeléseket integrált, és különböző nézeteket valló, karakteres személyiségű pártvezetőket készítetett konszenzusra. Berlusconi ezt a feladatot nagyobb sikerrel végezte el, mint a baloldali vezetők a baloldal egyesítését, és összességében egységesebb politikai blokkot tudott összekovácsolni.

Ezek ellenére fontos megjegyezni, hogy az új választási rendszer, amely nagyjából többségi logika szerint működött, olyan intézményi környezetet nyújtott, amely magától értetődő választássá tette, hogy egy új politikai szereplő ennek a logikának megfelelően pozicionálja magát (Pasquino, 2007a). Tehát a két blokkba rendeződéshez Berlusconi tevékenysége mellett ez az intézményi változás is nagyban hozzájárult.

A bipoláris pártrendszer hosszú ideig működött, és csak a 2013-as választások során roppant meg, amikor egy új, életerős mozgalom, a *Movimento 5 Stelle* (Ötszillagos mozgalom, M5S) is belépett a politikai porondra. Az M5S azóta a korábbi centrista próbálkozásoknál jóval sikeresebben képes a harmadik pólus szerepét betölteni.

Összefoglalva, a Második Köztársaság intézményi szabályai kedveztek egy bipoláris pártrendszer létrejöttének, és Berlusconi képes volt ezt kihasználva mind létrehozni, mind pedig hosszú időn át az irányítása alatt tartani egy új, jobbközép blokkot. Ezzel nagyban hozzájárult a bipoláris verseny kialakulásához, hiszen arra készítette a baloldali pártokat, hogy a jobboldalhoz hasonlóan egyesítsék erőiket. Az 1994-es választások után a koalíciók és az élükön álló politikusok sokkal nagyobb szerepet játszottak az olasz politikában, mint korábban bármikor.<sup>9</sup>

Orbán Viktor politikai vezetői és miniszterelnöki felemelkedését alapjaiban határozta meg az, hogy sikerült átalakítani pártját és a politikai paletta szerkezetét. Orbán 1993 után mesterien pozicionálta át a Fideszt radikális, balli-

berális ifjúsági mozgalomból nemzeti-liberális, mérsékelt jobbközép párttá. Ezzel képes volt betölteni azt az űrt, amely a politikai paletta jobbközép oldalán, az MDF összeomlásával jött létre. Az 1998-as választásoktól kezdve Orbán az egész politikai jobboldal vezetőjévé vált: megnyerte a választásokat és koalíciós partnereivel jobboldali kormányt alakíthatott. Mivel az SZDSZ stabil politikai szövetségre lépett a szocialistákkal, a bal- és jobboldal közötti konfliktus a politikai versengés meghatározó törésvonalává vált, és a liberális-centrista irányzatok hosszú időre megszűntek önálló pólusképzőnek lenni a magyar politikában.

Orbán tehát még Berlusconiénál is sikeresebben egyesítette a politikai jobboldalt. 1998 és 2002 közötti, első miniszterelnöki ciklusa során is törekedett arra, hogy megszilárdítsa a helyzetét, mint az egész jobboldal vezetője. Koalíciós partnereit többféle módon gyengítette: a Fideszbe való integrálásukkal, választóik elnyerésével (Enyedi, 2005), vagy politikai marginalizálásukkal. Így a 2000-es évektől a Fidesz egy politikailag viszonylag homogén, erősen központosított gyűjtőpárttá vált. Orbán, Berlusconihoz hasonlóan, választási kudarcai ellenére is képes volt megőrizni vezető szerepét. Az általa követett, „egy a tábor, egy a zászló”-stratégia hozzájárult az erős bipoláris rendszer kialakulásához, majd fennmaradásához, amelynek így 2010-ig lényegében a bal- és jobboldal közötti konfliktus maradt a fő szervező ereje (Körösényi, 2013).

Nyolc ellenzéki év után a Fidesz 2010-ben elsöprő választási győzelmet aratott, és megszerezte a parlamenti mandátumok kétharmadát. Ez a „kritikus választás” (Enyedi–Casal Bertoa, 2011) pontot tett a korábban fennálló kétosztatú versengés időszakának végére. Nem csak a Fidesz ellenpólusát képező baloldalt helyezte új szerepbe, azáltal, hogy lényegesen meggyengítette a szocialista pártot és megsemmisítő vereséget mért a liberálisokra, hanem a Jobbik parlamentbe kerülésével kétoldali ellenzékét is eredményezett a Fidesz számára. Így a Fidesz politikai hegemoniára tett szert és képes volt a politikai centrum képviselőjeként megjelenni. Azaz, Orbán megfogalmazásában, létrehozta a „centrális erőteret”. 2014-ben pedig nem következett be visszarendeződés, a választás eredményei nagy vonalakban a 2010-es mintát ismételték meg. A kialakult szerkezet a domináns pártrendszerekhez hasonlít, rendszerűsége azonban csak hosszabb távon derülhet ki (Horváth–Soós, 2015).

Összefoglalva, Berlusconi és Orbán az utóbbi két évtizedben a magyar és olasz jobbközép koalíciók egyedüli és megkérdőjelezhetetlen vezetői voltak. Hasonló időszakban léptek a politikai színtérre, és politikai pályájukban kulcs szerepet játszott, hogy mindkettőjüknek sikerült betöltenie a jobbközép összeomlása után maradó űrt a politikai palettán. Mindketten új pártot és mozgalmat alapítottak. Berlusconi kívülállóként, korábbi tapasztalat nélkül került a politika élvonalába, egy olyan időszakban, amikor az olasz rendszer mély átalakuláson ment keresztül. Új jobbközép pártot alapított, és két hónappal a



színrelépése után megnyerte a választásokat. Ezzel szemben Orbán a politikai spektrum radikális-alternatív, bal-liberális oldalán tűnt fel először. Miután az MDF választási vereséget szenvedett 1994-ben, meglepően rövid idő alatt újravezényelté pártját, és annak irányítása alatt újjászervezte az egész jobboldalt. Mindent összevetve, mindkét politikus egy politikai vákuumba robbant be, mint pártalapító, illetve, mint pártját átalakító vezető. Mindketten egyaránt átalakították országuk pártrendszerét és nagyban hozzájárultak az erős ideológiai polarizációhoz, és egy bipoláris logika alapján szerveződő rendszer hosszú fennállásához. 2010-ig tehát a hasonlóságok domináltak. Orbán 2010-es földcsuszamlásszerű, majd 2014-ben megismételt győzelmét követően azonban a pártrendszer átalakult, a Fidesz domináns helyzetbe került, míg Olaszországban az M5S 2013-as berobbanása alakította át a pártrendszert.

## 2. Politikai eszközök: populizmus és centralizáció

Berlusconi színrelépésekor nem csak retorikája és beszédstílusa tekintetében hozott újat a politikába, hanem a pártépítés és a politikai mobilizáció területén is új technikákat honosított meg. Pártját a piackutatás modern technikáit felhasználva, teljes mértékben felülről hozta létre, a pártalapítás folyamatába pedig cégbirodalmának, a *Publitalia*nak a felsővezetőit is bevonta. A kampány során a *Publitalia* nem csak a politikai marketinges feladatokat végezte, hanem a jelöltállításban is meghatározó szerepet vállalt: a nagyvállalat HR-es apparátusa válogatta ki és készítette fel a politikai pályára a megfelelőnek tűnő jelentkezőket (Stille, 2012). Ezeken túl még egy érdekes politikai innovációt alkalmazott a módszerei között: az ál-civil szervezetek felhasználását a politikai tőkés növelése és a választók figyelmének felkeltése céljából.

Nagyjából egy hónappal azelőtt, hogy bejelentette volna pályára lépését, Berlusconi elindított egy civil mozgalmat, a *Forza Italia!* klubok mozgalmát. A klubokat mint erős liberális-demokrata szemléletű, önálló, társadalmi-kulturális és szélesebb értelemben politikai tevékenységeket végző szervezeteket mutatta be. Berlusconi tévécsatornáin reklámok ösztönözték az érdeklődőket, hogy ők is alapítsanak helyi *Forza Italia!* egységeket, illetve csatlakozzanak a már létező klubokhoz. A kezdeményezés rendkívül sikeres volt, feltehetőleg a mozgalom látszólag pártokon felülálló és alulról szerveződő jellege miatt. Három hónap alatt helyi szervezetek ezreit alapították meg, és nagyjából egymillióan csatlakoztak hozzájuk (Poli, 2001: 46–47.). A klubok jelentős szerepet játszottak a Forza Italia párt ismertségének, hitelességének és javaslatai láthatóságának növelésében, annak ellenére, hogy hivatalosan sosem épültek be a párstruktúrába. Az első években, *top down* alapításának köszönhetően, az FI szervezeti rendszere gyenge volt. Bár az ellenzékben töltött évek alatt si-

került a pártszervezetnek megerősödnie, a pártvezető és a követők közötti szoros, közvetlen kapcsolat továbbra is Berlusconi pártjának meghatározó vonása maradt.

A 90-es évek során Orbán a kezdetben horizontálisan kialakított ifjúsági szervezetet erősen centralizált, felülről irányított párttá alakította át. Bár már az 1998-as kampány is hozott újdonságot a politikai kommunikáció terén, a lényegesebb változások a 2002-es választási vereséget követően következtek be. Orbán ekkor új, populista mobilizációs technikákat kezdett alkalmazni, megalapítva a Polgári Körök Mozgalmát, amelyhez egy éven belül több mint kétszázezren csatlakoztak. Berlusconihoz hasonlóan Orbán is a mozgalom nem pártpolitikai, nemzeti irányultságát hangsúlyozta, amely segítette a Fidesz vidéki tagságának bővítésében. A mozgalom továbbá ahhoz is hozzájárult, hogy az ellenzékben töltött évek alatt ne vesszen el a párt aktivistáinak lelkesedése. 2009-től egy újabb, felülről létrehozott „civil” szervezet, a Civil Összefogás Fórum tűnt fel, amely a bal-liberális politika ellen, illetve a Fidesz mellett szervezett politikai nagygyűléseket. A közvetítő szervezetek kiiktatása a választókkal való kapcsolattartásból Orbán bevett politikai eszközzé vált. Így például a 2006-os demonstrációkat és a zavargásokat követően Orbán sikerrel terelte alkotmányos mederbe az általános elégedetlenséget: a Fidesz aláírásgyűjtésének következtében megrendezett, 2008-as népszavazáson a Gyurcsány-kormány mindhárom közpolitikai javaslata elbukott. A Fidesz továbbá számos Nemzeti Konzultációt is szervezett, úgy kormányon, mint ellenzékben, amelyek során közvetlenül fordultak az állampolgárokhoz közpolitikai intézkedésekkel és intézményi reformokkal kapcsolatos kérdésekkel.

Összefoglalva, mind a magyar, mind az olasz esetben a populista eszközök térnyerésének lehattunk tanúi, a populizmust itt módszerként (*process and linkage*) értve. Ebben az értelemben a populizmus a demokratikus politika olyan formája, amely a választók és a kormány közvetlen kapcsolatára helyezi a hangsúlyt, a közvetítő szervezetek, mint például a pártok mellőzésével (Mair, 2002: 88–89). Ezek között plebiszciter technikákat is alkalmaztak a párton belül és kívül egyaránt. A hasonlóságok erősek abban is, hogy a populista demokrácia sem Magyarországon, sem pedig Olaszországban nem váltotta fel a képvisleti demokráciát, csupán új elemekkel egészítette ki azt. Egyik országban sem tapasztalható ugyanis elmozdulás a populizmus irányába alkotmányos vagy kormányzati szinten. Annak ellenére, hogy mindkét vezető végrehajtott alkotmányos és intézményi átalakításokat, nem vezették be vagy tették erősebbé a populista demokrácia intézményi eszközeit, mint a népszavazás, vagy a visszahívhatóság. A populista technikákat azonban széles körben alkalmazták a retorika és a mobilizáció terén, és mind Orbán, mind Berlusconi rendszeresen fordult közvetlenül az állampolgárokhoz különféle közpolitikai kérdésekkel.

### 3. A politikai rendszer megújítása

A Berlusconi-korszak két fő intézményi átalakítását a 2001–2006 közötti kormányzati ciklus során dolgozta ki az akkor négypartii koalíció. A választási rendszer reformját 2005-ben fogadták el, az alkotmányreform viszont megbukott. Mind a választási, mind az alkotmányos reformot alig titkoltan személyes és pártos érdekek mentén tervezték. A reform kialakításakor a koalíciót alkotó minden párt vezetője kapott valami számára fontosat, amiért cserébe mind-egyiküknek el kellett fogadnia valami neki nem igazán tetsző változást (Bull & Newell, 2009: 54.; Pasquino, 2007a és 2007b). A régi, inkább többségi logikájú választási rendszert a kompromisszumos döntés eredményeképpen egy többségi prémiummal (*premio di maggioranza*) kiegészített arányos rendszer váltotta fel. Bár a régi választási rendszer a mandátumok háromnegyed részét többségi alapon osztotta ki, az újat pedig arányosnak szokás nevezni, a reform mégsem jelentett határozott elmozdulást az arányosság irányába. A mögöttes logika ugyanis továbbra is bipoláris maradt. A bipoláris logika fennmaradásáért egyrészt a győztes koalíciónak járó többségi prémium a felelős, másrészt pedig az, hogy az új rendszer a pártokat már a választás előtt koalíciókötésre és egy koalíció-vezető – azaz közös miniszterelnök-jelölt – megnevezésére kötelezte. Az alkotmányreform következtében egyrészt lényegesen erősödtek volna a miniszterelnök jogkörei (főként a parlament és az államfő jogköreinek rovására) másrészt jóval decentralizáltabbá vált volna az állam működése. Az alkotmányreformot élesen ellenezte a baloldali koalíció, és az alkotmányjogászok és politológusok döntő többsége is. A jobboldali pártok nem túl összehangoltan, változó intenzitással kampányoltak mellette, és a reform végül a 2006 júniusában megrendezett népszavazáson elbukott.

Berlusconi reformjaihoz képest Orbán Viktor ambiciózusabb és mélyrehatóbb intézményi átalakításokat hajtott végre, különösen a második kormánya idején. 1998-ban kezdődő első miniszterelnöksége alatt megtörte a baloldalhoz közel álló neokorporatív struktúrákat, gyengítette a kormány testületi jellegét és megerősítette a miniszterelnök vezető szerepét a kabinetben és az egész kormányzati struktúrában belül. Különböző intézményi reformokkal megerősítette a kormány pozícióját a parlamenttel szemben.<sup>10</sup> E centralizációt és a kormányfő kezében történő hatalomkoncentrációt növelő reformokhoz képest a 2010–2014 között az egész politikai rendszert átalakító „forradalmi” változások történtek. A 2010-es választásokon szerzett kétharmados parlamenti többség széles teret nyitott az intézményrendszer teljes átalakítása, egy tulajdonképpeni „második rendszerváltás” számára.<sup>11</sup> Az új alkotmány és a 2010 és 2013 között elfogadott számos alkotmánymódosítás a politikai rendszer és az állam működését jelentősen átalakította. Megnőtt a miniszterelnök kormányon belüli hatalma, korlátozták az alkotmánybíróság mozgásterét a parla-

menti többség akaratával szemben, és teljesen átalakították a fékek és ellen-súlyok rendszerét. A változások kiterjedtek a közigazgatás, az egészségügyi rendszer és az oktatás központosítására, és további területeket is erősebb kormányzati ellenőrzés alá vontak.<sup>12</sup> A 2012-es választási reform nem egyszerűen erősítette a vegyes választási rendszer többségi elemeit, hanem nagyban hozzájárult ahhoz is, hogy Orbán a 2014-es választások után (2010-es eredményéhez képest választói ötödét elveszítve) is megőrizhesse kétharmados parlamenti többségét.

Az intézményi változásokon túl, Orbán hatalomgyakorlási módszerében is újat hozott az 1990 utáni demokratikus magyar politikában: a parlamenti döntéshozás több konszenzusos elemét is felfüggesztette (mint az alkotmánybírák paritásos kinevezését), vagy megkerülte (pl. az egyeztetési folyamatot, a kormányzati törvényjavaslatok egyéni indítványként való beterjesztésével) és nem habozott a többségi álláspontot maradéktalanul érvényesíteni az alternatív véleményekkel szemben.

Összefoglalva: Olaszországban az utóbbi 25 év során a végrehajtó hatalom prezidencializálódott, viszont a változásokhoz bizonyos mértékben minden hivatalban lévő kormány hozzájárult, így nem mondható, hogy Berlusconi kiténtetett szerepe lenne ebben a folyamatban (Calise, 2005: 91–96.; Mandák, 2014: 192–193.). Ezzel ellentétben mind az első, mind a második Orbán-kormány élen járt a rendszerváltást követő kormányok között a végrehajtó hatalom prezidencializálásában. A változások fő jellemzői a közigazgatás és az állam központosítása, a hatalmi ágak közti viszonyok újrendezése a végrehajtó hatalom javára, a miniszterelnök személyének megerősítése a kormányon belül és a politikai patronázs súlyának növelése.

Berlusconi-tól eltérően Orbán intézményi reformjai és a hatalomgyakorlás új mintái többet jelentenek, mint jogi alkotmányosságtól politikai alkotmányosság irányába tett fordulatot (Pócza, 2012; Antal, 2013). Egy képzeletbeli liberális–autoriter–pólusú skálán erős elmozdulást jelentenek az utóbbi irányába. Azaz, az intézményi változásoknak – az alkotmányos garanciák és ellen-súlyok gyengítése következtében – határozott antiliberális irányuk van, tekintélyelvű, paternalista elemekkel.

Mind Berlusconi, mind Orbán új korszakot vezettek be a magyar és olasz politikában. Viszont Orbánt – a kormányzati rendszer, az alkotmány és az állam átalakításának kiterjedtsége és mélysége alapján – talán nem túlzás egyben új rezsím alapítójának is tekinteni. Az új rezsím a demokrácia egy többségi felfogáson alapuló, kevésbé liberális és több autoriter elemet tartalmazó változata.

## 4. Politikai ideológia, közpolitika és kormányzati teljesítmény

Nem könnyű összehasonlítani a két vezető kormányzati teljesítményét, sem az általuk követett közpolitikai és ideológiai irányokat. Az az egyik nehézséget az jelenti, hogy mindketten hosszú időt töltöttek vezető politikai pozíciókban. Berlusconi és Orbán is háromszor került eddig kormányra, viszonylag hosszú időintervallumon belül, ami nem csak az összehasonlításukat nehezíti, hanem bármelyikük politikai teljesítményének önmagában való értékelését is. A másik nehézség az, hogy ha koherenciát keresünk, nehezen boldogulunk a követett (köz)politikai és ideológiai irányuk megfejtésével. A pragmatizmus és ideologikusság paradox módon kapcsolódik egymáshoz politikájukban. Álláspontunk megvilágítása érdekében Vivian Schmidt munkájára támaszkodunk, aki az eszmék általánosságának három szintjét különbözteti meg fogalmilag: a filozófiai-ideológiai (*public philosophy*), a programatikus (*policy paradigm*) és a konkrét közpolitikai (*public policy*) szintet (Schmidt, 2014: 194–198.).

Orbán mindig karakteresebb ideológiával, világnézettel rendelkezett, mint Berlusconi, ez azonban egyrészt az idők során változott,<sup>13</sup> másrészt sohasem társult hozzá egy határozott programatikus eszme, vagy közpolitikai paradigma, mint például a neo-keynesianizmus vagy a neoliberalizmus. Ebből következően az általa követett konkrét kormányzati közpolitika általában rugalmasabb és meglehetősen instrumentális. Nem valamely közpolitikai-paradigmából levezetett vagy közgazdaságtani doktrína által meghatározott, hanem – Martin Carstensen fogalmát használva – egyfajta „barkácsolás” („*bricolage*”) révén kialakított politika.<sup>14</sup>

Berlusconi ezzel szemben „sosem fogalmazta meg, milyen elvek irányítják a kormányzás során, sosem hivatkozott a politikai cselekvését megalapozó, konkrét politikai nézetekre. De Gaulle-t parafrázálva, Berlusconi sosem próbálta „Itália eszméjét artikulálni”. (Pasquino, 2007a: 51.). Ugyanakkor, ha a közpolitikai-paradigma dimenziójában vizsgáljuk, Berlusconi politikája koherensebb: hűséges maradt a neoliberális közgazdaságtani doktrínához. Közpolitikai elképzelései ezért kevésbé váltak „elasztikussá”, Orbánhoz képest.

Összefoglalva, bár mindkettőjüket a politikai pragmatizmus és ideologikusság sajátos ötvözte jellemezte, az ideológia súlya (*ideological saliency*) igen eltérő politikájukban. Ellentmondásnak tűnhet politikai nézeteinek változása fényében, de Orbán mindig nagy gondot fordított arra, hogy intézkedéseinek elvi megalapozást nyújtson. Ugyanakkor, míg Berlusconi közpolitikai elképzelései állandóbbak, addig Orbán nézetei rugalmasabban változtak politikai pályája során. Mindezen nehézségek szem előtt tartásával, és vállalva a túlzott leegyszerűsítés kockázatát, a következőkben a két vezető kormányzati filozófiájáról, politikai elképzeléseiről és az általuk követett közpolitikai irányról adunk egy rövid jellemzést.

*Kormányzati filozófia*

A két vezető politikai és kormányzati felfogásának számos közös eleme van. Egyrészt, mindketten előnyben részesítik a parlamentarizmus és a demokrácia többségi változatát a konszenzusos változattal szemben (Lijphart, 1984). Előbbre valónak tekintik a hatékony kormányzást a képviseletnél; a parlamentet inkább a kormányzás eszközének, semmint az egyenlő képviselet intézményének tekintik. Másrészt, a gyors döntéseket preferálják az érintettekkel való időigényes egyeztetésekkel szemben.<sup>15</sup> Harmadrészt, elutasítják a liberális konstitucionalizmust, másképpen a „jog uralmát” az „emberek uralma” felett. Ehelyett a politikai vezetők fontosságát és a hivatalban lévő politikusok személyes döntési felelősségét hangsúlyozzák: az, hogy ki kormányoz, fontosabb, mint az intézmények és a jogszabályok. Végül, Berlusconi és Orbán is procedurális kötöttségként tekint a jogra, és nem haboznak azt eszközként felhasználni politikai céljaikhoz. Így a második Orbán-kormány kétharmados többségét kihasználva az alkotmányt és az Alaptörvényt összesen 18 alkalommal változtatta meg, Berlusconi esetében pedig ékes példát jelentenek a személyre szabott, úgynevezett *ad personam* törvények.

Ezeken túlmenően azonban inkább a különbségek meghatározóak. A *self made man* milliomos Berlusconi a vállalkozások iránt mélyen elkötelezett, erősen szabadpiaci párti és individualista. Egy olyan társadalom képét honosította meg Olaszországban, amelyben mindenki a saját sorsáért felelős, és ahol a hangsúly az egyéni teljesítményre tolódik. Orbán ezzel szemben az állam aktív közreműködését hangsúlyozta, és ezt az elvet 2010-től kezdődően határozottan érvényesítette is politikájában.

*Ideológia, értékek, kultúra*

Berlusconi és Orbán ideológiai nézeteiben közös pont az anti-kommunista attitűd, ami gondolkodásuk meghatározó eleme volt egész politikai karrierjük során. Merev anti-kommunista álláspontjuk fokozatosan szélesedett egy, a bal-liberális gondolkodással és a baloldallal szemben kombattáns politikává. Bár mindketten konzervatív értékeket valló politikusok, akik megnyilvánulásaikban nagy hangsúlyt helyeznek a családra és más keresztény értékekre, de nézeteik ezen túlmenően erősen eltérőek. Ellentétben Berlusconi liberális felfogásával, Orbán világlátása szerint az állam nem semleges szereplő, hanem erősen érték-elkötelezett. Míg Berlusconi esetében az értékek jórészt a politikai retorikáján belül maradnak, Orbán konzervatív elkötelezettségét policy-intézkedésekben és az Alaptörvényben is megjeleníti (erre példa az azonos neműek kapcsolatának szabályozása, az egyházakkal kapcsolatos törvény, a médiatörvény, vagy a családtámogatási szabályok).

Míg Orbán a kollektív erőfeszítésekben gyökerező pozitív energiákra is koncentrált, és a kultúrpolitikában is érvényesíti a nemzeti-konzervatív, historizáló megközelítést, Berlusconi egyértelműen az egyéni teljesítményre és az individualista fogyasztói-*infotainment* kultúrára helyezi a hangsúlyt. Magánéleti botrányai, személyes stílusa és televíziós csatornáit egyaránt hozzájárultak a populáris kultúra és a közbeszéd radikális átalakulásához, amelyeket a korábbi évtizedekben nagyban meghatározott az Első Köztársaság vezető pártjainak szigorú, fogyasztásellenes, prűd kultúrpolitikája (Stille, 2012).

### *Populizmus, stílus, beszédmód*

Mind Berlusconi, mind Orbán új stílust honosítottak meg az olasz és magyar politikai közbeszédben azzal, hogy egyszerű és önbizalommal teli, optimista stílusban szólaltak meg. Berlusconi már a színrelépésekor szakított azzal a bonyolult, nehezen érthető politikai nyelvezettel, amelyet az Első Köztársaság politikai elitje előszeretettel használt, és az olasz politikában elsőként egyszerűen, hétköznapi fordulatokkal fejezte ki magát (Szabó, 2007: 59.). Megszólalásaiban, szintén rendhagyó módon, az egész olasz néphez fordult, hangsúlyozva, hogy az olaszok „úgy jók, ahogy vannak”: ha léteznek is társadalmi problémák, azok elsősorban az intézmények és a politikusok hibájából adódnak, és nem az olasz emberek felelősek értük (Orsina, 2013: 97–105.). Beszédeiben gyakran használ egyszerű, pozitív kifejezéseket, mint bizalom, álm, szeretet, csoda, boldogság, továbbá olyan állításokat, mint hogy „a Forza Italia a szeretet győzelme a gyűlölet és az irigység felett” (Forza Italia, 2013).

Magyarországon szintén jelentős, bár némileg eltérő fordulat ment végbe a politikai nyelvben. Orbán felhagyott annak a technokrata, modernista, szociologizáló beszédmódnak a használatával, amely a Kádár-rendszer óta uralta a magyar politikai diskurzust (Szűcs, 2012), és Berlusconihoz hasonlóan, sokkal hétköznapiabb nyelvezetre váltott. Öntudatos, optimista, voluntarista hangot ütött meg, és szakított azzal a „kishitű” attitűddel, amely főként a Nyugattal szembeni kisebbségi komplexusból táplálkozott, és amely elsősorban a bal-liberális politikusok jellemző beállítódása volt.

Az érzelmekre ható hangnem, az egyszerű, mindenki számára könnyen érthető nyelvezet használata lényeges újdonság mindkét vezető politikai stílusában. Ezek a vonások gyakran populizmussal párosulnak. Mind Berlusconi, mind Orbán retorikájában és politikaértelmezésében megjelennek a populista ideológia, azaz a *szubsztantív* értelemben vett populizmus jellemzői: retorikájukban erős az anti-establishment elem, az ellenségkép, politikájuk erősen konfrontatív, polarizáló, és gyakran igyekeznek politikájukat a nép akaratával igazolni a korrupt elittel szemben. Berlusconi a 2001-es és a 2008-as kampány során is „szerződést” kötött az olaszokkal, és Orbán is számos alkalommal

fordult közvetlenül a magyar választókhoz. Politikai üzenetük erős politikaelenes felhanggal bír. A meglévő pártokat, intézményeket és a politikai osztályt ostromozó retorika, csakúgy, mint a szabályokkal és procedúrákkal szembeni közöny harmonizál a magyar és olasz választók jellemző antipolitikai beállítódásaival (Pasquino, 2007a; Campus, 2006).

### *Nemzeti identitás és külpolitika*

A hagyományosan erős helyi és regionális kötődések és a mély gazdasági és kulturális különbségek miatt az olasz nemzeti identitás az ország egyesítése óta meglehetősen gyenge volt. A *Forza Italia* alapításakor azonban Berlusconi sikeresen megtalálta a kevés, konszenzusosan pozitív pont egyikét, amelyből a nemzeti büszkeség táplálkozhatott, az olasz futball-válogatottat: pártja nevét és szimbólumait egyértelműen a nemzeti csapat inspirálta. Tehát Berlusconi nacionalizmusa visszafogott, bár húszéves politikai működése hozzájárult az olasz nemzeti identitás erősödéséhez. Ezzel szemben az erős nemzeti identitás és a környező országokban élő magyarokkal való törődés Orbán politikai hitvallásának fontos eleme. 2010-től kezdve Orbán folyamatosan „szabadságharcot” folytatott Brüsszellel szemben. Kihasználva a nagyhatalmakkal és a Nyugattal szemben hagyományos magyar *ressentimentet* és diffúz ellenérzéseket, sikeresen hangolta választóit az Európai Unió nemzetállami érdekeket gyakran semmibe vevő Bizottsága és bürokráciája ellen. Bár 1989-ben ő volt az, aki elsőként követelte az orosz csapatok távozását, Orbán ma orosz-párti politikát követ és a keleti nyitás hirdetője. S bár mindkét vezető euroszeptikus, Orbán jóval erősebben: nagyobb hangsúlyt helyez a nemzeti szuverenitásra az európai uniós döntéshozatalban és az EU-val kapcsolatos fenntartásait anti-globalizmusa is erősíti. Az elkötelezett atlantista Berlusconi-val ellentétben Orbán az euroatlanti kapcsolatokkal és az USA-val szemben is kritikus.

### *Gazdaságpolitika*

Mindkét politikus elutasítja a baloldal egalitárius szociálpolitikai és újraelosztási attitűdjét, és mindkettőjük kormányai hozzájárultak a jóléti állam bizonyos mértékű leépítéséhez. Gazdaság- és szociálpolitikájuk elsősorban a közép- és felső-középosztálynak kedvez. Az adócsökkentés, a munkanélküliség elleni harc és a munkahelyteremtés gazdasági programjaik fő ígéretei közé tartoznak. Viszont ellentétben Berlusconi fogyasztáspártiságával és liberális gazdaságpolitikai nézeteivel, Orbán erősen kritikus attitűdöt mutat a szabadpiaci működéssel, a globalizált kapitalizmussal és a nemzetközi pénzügyi szerve-



zetekkel szemben, különösen a 2008-as gazdasági válság óta. A második, 2010-ben kezdődő kormányzati ciklusban olyan közpolitikai megoldások irányába fordult, amelyek nagy szerepet szánnak az államnak a gazdaság működése terén: ilyen például az állami tulajdon arányának növelése az energia, a köz-művek vagy a telekommunikáció szektoraiban. Meggyőződése szerint mind az egyének, mind az állam felelősek az emberek jólétéért. Például a munkanélküli segéllyel szemben a közmunkaprogramokat preferálja, azaz az állam feladatának tekinti, hogy mindenkinek munkát biztosítson, miközben erőfejlesztéseket vár el az egyéntől is.

Második választási győzelmét követően Orbán a teljes foglalkoztatottság és – a jóléti állam helyett – a „munkaalapú állam” élharcosává vált. 2010-től rendkívüli intézkedéseket vezetett be, amelyeket később az újraelosztás és a közteherviselés rendszereinek teljes átstrukturálására hivatkozva állandósított. Például, a sok vitát kavarázó, bankokat sújtó válságadók célja nem csak az volt, hogy hozzájáruljanak a költségvetés pillanatnyi egyensúlyban maradásához, hanem az is, hogy a külföldi bankok egy része ezek hatására kivonuljon az országból. Így 2014-re elérte, hogy a bankszektor több mint fele magyar kézben legyen.

Berlusconi gazdasági elképzeléseinek alapja a szabad piac mellett a vállalkozásokban való mély hit volt, így a munkahelyteremtés a választókkal kötött híres „szerződéseiben” is kitüntetett helyen szerepelt. A gazdaságpolitika más területeit nézve viszont a Berlusconi-kormányok nem tettek túlzott erőfeszítéseket a költségvetési deficit, a hatalmas olasz államadósság, vagy a szintén súlyos problémát jelentő adócsalás csökkentése érdekében (Di Quirico, 2012). Ezzel a laza költségvetési politikával szemben Orbán hozzáállása konzervatívabb. Mindkét miniszterelnöki ciklusa során harcot hirdetett az államadóssággal szemben: 1998–2002 között csökkentette a GDP-arányos államadósságot, 2010–2014 között megállította annak növekedését.

A globális pénzügyi válság mindkét ország gazdaságára súlyos és hosszantartó hatást gyakorolt, a két vezető azonban teljesen eltérő módon értelmezte a helyzetet. Az épp hivatalban lévő Berlusconi stratégiája a válság tagadása volt, megszólalásaiban próbált annak minél kisebb jelentőséget tulajdonítani.<sup>16</sup> Ezzel ellentétben Orbán igyekezett minél drámaibb színben feltüntetni a válságot, így sikerrel legitimálta a bevezetett rendkívüli politikai intézkedéseket. Emellett azt is hangsúlyozta, hogy a válság okai nem pusztán pénzügyi-gazdasági természetűek, hanem a nyugati civilizáció politikai és morális viszonyaiban gyökereznek, amelyek ezért radikális átgondolásra szorulnak.

Mind Olaszországot, mind Magyarországot a politika és a gazdaság szoros összefonódása jellemzi. Berlusconi politikai szereplése a kezdetektől fogva összeférhetetlenségi kérdéseket vetett fel. Egy kiterjedt cégbirodalommal rendelkező médiamánás politikai hatalomra tört személyes és üzleti érdekeinek

biztosítása érdekében. Visszatérően kritizálták amiatt, hogy a politikai tevékenysége során személyes és üzleti érdekeit tartja elsődlegesen szem előtt, illetve, hogy ha egy oligarcha ül a miniszterelnöki székben, az gyengíti a demokráciát és a közmorált. Magyarországon ezzel szemben a politika és a gazdaság összeolvadása éppen fordítva zajlott le. Nem az oligarchák jelentek meg a politikában, hanem a kormányzati működés révén keletkeznek oligarchikus tendenciák és erősödik a politika és a gazdaság összefonódása. Orbán politikai eszközöket használt arra, hogy gazdaságilag megerősítsen egy, az államhoz és a politikához közel álló „nemzeti tőkés” réteget. Abban, hogy Orbán gazdasági téren az aktív állami szerepvállalást preferálja, más okok mellett az is közrejátszhat, hogy ezzel lehetősége nyílt az ún. poszt-kommunista elit lecserélésére is. Ez a politika, amelynek célja, hogy „megbízható” cégeket illetve üzletembereket juttasson előnyös pozíciókba – például az átláthatatlan állami megrendelések és az esetenkénti *ad hoc* jogszabályi megoldások miatt – Magyarországon oligarchikus tendenciákat hozott létre.

#### ELEMZÉS ÉS KONKLÚZIÓ

Cikkünk befejező részében először is áttekintjük az összehasonlítás eredményeit (lásd az 1. táblázatot), majd megfogalmazunk néhány következtetést. Ezt követően válaszolunk a cikkünk elején feltett három analitikus kérdésre, majd befejezésül néhány összefoglaló megállapítást teszünk. A Berlusconi és Orbán politikájáról és vezetői teljesítményéről kifejtetteket a 2. táblázatban foglaljuk össze.

(Az összehasonlítás) A fenti összehasonlítás alapján megállapíthatjuk, hogy Berlusconi és Orbán vezetői tevékenységében és teljesítményében erős a hasonlóság a *politics* dimenzióban, míg a *policy* és *polity* dimenzióban a különbségek a meghatározóak. Berlusconi és Orbán egyaránt innovatív politikusok, igazi politikai vállalkozók annak schumpeteri értelmében, akik robusztus változásokat értek el a *politics* dimenzióban: új eszközöket alkalmaztak a politikai mozgósítás, és a választókkal való kapcsolat területén (2), és képesek voltak a pártrendszer és a politikai paletta radikális átalakítására (1). Berlusconi azonban kormányfőként már kevésbé volt eredményes közpolitikai céljai megvalósításában (vö. Pasquino 2012: 140.) (4), és a választási rendszer kivételével kudarcot vallott az alkotmányos-intézményi reformok terén (3). Orbán ezzel szemben eredményesebb volt a közpolitikai prioritások és eszközök (4) átalakításában. Sikeres volt olyan tágabb politikai célok elérésében is, mint állam és társadalom közti határok újradefiniálása, az alkotmányozás, továbbá a választási rendszer és a politikai intézményrendszer egyéb elemeinek az átalakítása (3). Az összehasonlítás eredményeit az 1. táblázatban foglaltuk össze.

## 1. táblázat. Berlusconi és Orbán hatása a politika egyes dimenzióiban

	<i>Berlusconi</i>	<i>Orbán</i>
<i>Politics:</i> (1) Pártrendszer és politikai paletta*	+	+
(2) Politikai eszközök	+	+
<i>Policy:</i> (4) Közpolitikák és tágabb politikai célok	-	+
<i>Polity:</i> (3) Kollitikai intézményrendszer	-	+

\* A választási rendszert itt vesszük számításba, nem a kormányzati struktúránál.

(*Populizmus*) Berlusconi és Orbán közös vonása politikájuk és vezetésük populista természetű. Úgy találtuk, hogy mindketten populista politikát folytattak ideológiai (szubsztantív) értelemben, továbbá a választókkal való közvetlen kapcsolattartás módszereiben, de nem integrálták a közvetlen demokrácia elemeit az alkotmányos és/vagy a politikai rendszerbe.<sup>17</sup> Az utóbbiban eltértek a 19. század végi, 20. század eleji korszak észak-amerikai populizmusától, de az Ötödik Köztársaságot megalapító de Gaulle kísérletétől is. Politikájukat ugyanakkor gyakran igazolták azzal, hogy az elittel szemben a népakaratot képviselik és a képviseleti demokrácia többségi felfogását részesítették előnyben.

(*Változások iránya*) Láthattuk, hogy Berlusconi és Orbán egyaránt meghatározó szerepet játszott országukban a perszonalizációs tendenciák felgyorsításában, mind a választások, mind a pártvezetés, mind pedig a végrehajtás terén. Azaz jelentősen hozzájárultak a „prezidencializálódás” (Poguntke és Webb, 2005) folyamatához. Különösen a perszonalizációnak azon mértéke, amely Berlusconi pártjára és választási kampányaira jellemző (Calise, 2005; Fabbrini, 2012), illetve Orbán esetében a prezidencializálódás azon mértéke, amely a végrehajtó hatalom átalakítását jellemezte (Körösi, 2001), teszi kivételessé szerepüket. Orbán második kormányzati ciklusa akár „választott diktatúrának” is nevezhető, mivel a párt és a végrehajtás fölötti személyes kontrollja példátlanul magas szintet ért el. Sőt, politikai hatalma, befolyása kiterjedt a pénzügyi- és gazdasági szférára is.

A populizmus, mint ideológia szubsztantív „ürességét” mutatja, hogy amíg Berlusconi és Orbán között azonosságokat találtunk a politikai eszközök és módszerek tekintetében, addig erős divergenciát tapasztalhattunk közöttük politikai ideológiájuk tartalmában. Berlusconit és Orbánt egyaránt populista profil és *thin-ideology* jellemzi, de ehhez eltérő tartalmú ideológiák kapcsolódnak:<sup>18</sup> liberalizmushoz való viszonyuk eltérő. Berlusconi személyes és üzleti érdekeinek szolgálatába állította a törvényhozást, de összességében politikai világképe liberális, ami különösen individualista értékrendjében és piaci kapitalista gazdasági attitűdjében érhető tetten. Az *ad personam* törvénykezéssel gyengítette a joguralmat, de azt nem használta fel a politikai rezsím átalakí-

tására. Orbán ezzel szemben szisztematikusan gyengítette a hatalmát korlátozó alkotmányos fékeket,<sup>19</sup> és 2010-es kormányra lépése óta lényegesen meggyengítette a magyar alkotmány liberális és konstitucionalista elemeit. Etatiszta, antikapitalista elemeket tartalmazó gazdaságpolitikája sok tekintetben piacellenes és antiliberális, de beszédmódjára és kultúrpolitikájára is az antiliberalizmus jellemző.

(*Vezető típus*) A politika perszonalizálódása és a populizmus terén mutatott hasonlóságok mellett láthattuk azt is, hogy mindkét politikus proaktív vezető, aki jelentősen átformálta a politikai folyamat természetét. Sydney Hook fogalmát használva egyaránt „*eventmaking*” politikai vezetők. A hasonlóságok mellett azonban számos lényegi különbséget találunk a két vezető között. Személyes politikai ambícióik és céljaik, vezetésük jellege, közpolitikai irányultságuk, az intézményi reformokhoz és a fennálló politikai rendszerhez való viszonyuk mind jelentős eltéréseket mutatott. A különbségek oka részben karrier-útjuk eltéréseiben keresendő. Orbánnal szemben, aki a magyar demokratizálódási folyamat során professzionális politikussá vált, az üzleti sikereiről, vagyonáról és médiabirodalmáról híres Berlusconi kívülállóként lépett a politika világába. Jóllehet a korábban szerzett országos hírnév politikai sikerének alapvető összetevője volt, ez az ismertség önmagában, médiabirodalma és anyagi erőforrásai nélkül, biztosan nem lett volna elegendő a politikai sikerek eléréséhez. A *showman*-profilon túl azonban Berlusconi beállítottsága szociálisan konzervatív és *status quo*-orientált volt. Karrierútja és személyes céljai, így az üzleti érdekeinek védelme és az ellene folyó ügyészségi eljárások alól való kibújás szándéka, szintén magyarázzák jobboldali politikai attitűdjét: ezek a célok – Berlusconi narratívájában – összefonódtak a baloldali-kommunista befolyás alá került igazságszolgáltatás elleni harccal. Ambíciói ugyanakkor nem, vagy csak csekély mértékben terjedtek ki az intézmények, az állam és a társadalom átalakítására. Legambiciózusabb reformtörekvése 2006-ban elbukott. A kormányzati intézmények területén ezen túl jelentősebb változás csak a választási törvény területén történt. Mindent összevetve, a Berlusconi-kormányok jogalkotási intézkedései belül maradtak a konvencionális polgári politika keretein. Ezzel szemben 2010-től kezdődően Orbán politikája tartalmában túlnyúlt ezeken a határokon, módszerei pedig gyakran egyenesen a politika rendkívüli állapotát idézik (Agamben, 2005; Boin et al, 2012; Kalyvas, 2008).

Berlusconi és Orbán politikai vállalkozók, a szó schumpeteri értelmében. Ennek megfelelően innovatív módon cselekedtek, karakteres változások fűződnek a nevükhöz és új korszakot nyitottak a két ország politikai életében. Politikájuk áttekintése alapján (1. táblázat) állítjuk, hogy unikális teljesítménnyel bíró valódi politikai vezetők: nélkülük az olasz illetve a magyar politika más lett volna.

2. táblázat. Hasonlóságok és különbségek Berlusconi és Orbán politikájában

	<i>Berlusconi</i>	<i>Orbán</i>
<i>Hasonlóságok</i>	Joguralom gyengítése	Joguralom gyengítése
	Populista	Populista
	Perszonalizáció és prezidencializáció	Perszonalizáció és prezidencializáció
	Új éra ( <i>politics</i> dimenzióban)	Új éra ( <i>politics</i> dimenzióban)
<i>Különbségek</i>	Gazdasági liberális és kapitalizmus párti	Etatista piackorlátozó és antikapitalista elemek
	Inkább liberális	Erős antiliberalis elemek
	Normál politika	Rendkívüli politika (2010-től)
	Tranzaktív vezető	Transzformatív vezető
	Rezsim-fenntartó	Rezsim-alapító

Míg Berlusconi politikai lépéseit jól magyarázzák személyes érdekei és személyiségvonásai, Orbánnak, aki húszas évei elején kezdett politizálni, mindig is határozott politikai elképzelései voltak. Már karrierje kezdetén radikális fiatal vezetőként politizált, majd a jobboldal politikai vezére és miniszterelnöke lett. Negyedszázaddal ezelőtt radikális politikusként tűnt fel, aki mindig hajlandóságot mutatott a konvencionálistól eltérő retorikai, politikai és intézményi megoldások alkalmazására, gondoljunk csak a szovjetek kivonulását követelő 1989-es beszédére, vagy a 2002-es választási vereség után saját háttérbe szorítására a Polgári Körök mozgalomával szemben. Összességében, míg Burns (1978) tipológiája alapján Berlusconi inkább *tranzaktív*, Orbán inkább *transzformatív* politikai vezető.

A Berlusconi-korszak forradalmi változásokat hozott a választási kampányok terén, új stílust és nyelvezetet honosított meg az olasz politikában. Megváltoztatta a pártrendszert és a pártok és a választók közti viszony jellegét, és bizonyos szempontokból Orbán Viktor számára is politikai mintaként szolgált. Az olasz politikában véghezvitt változások azonban nem érintették a szokásosnál mélyebben az állam működését, a jövedelem újraelosztás rendszerét, és nem rendezték át állam és társadalom viszonyát. Berlusconi extravagáns vezető, aki a médiát és a törvényhozást saját személyes céljainak szolgálatába állította, de igen távol áll attól a vezetői típustól, amelyet forradalmi vagy transzformatív vezetésnek nevezhetünk (Burns, 1978).

Ezzel szemben Orbán ambíciói túlnyúlnak a pártrendszer átalakításán, és magukba foglalják a magyar politika teljes megváltoztatását, mint amilyen az állam működésének megreformálása, vagy az állam és a társadalom közötti viszony újrendezése. A 2010–2014 között, a kétharmados többség birtokában, véghezvitt változások között szerepelt az egész kormányzati rendszer, a

közigazgatás, az alkotmány és az újraelosztási rendszer átalakítása, továbbá az állam gazdasági szerepének markáns megerősítése. Orbán sokkal messzebb ment a politikai rendszer átalakítása és személyes hatalmának intézményesítése terén, és a változások robusztusságában messze felülmúlta Berlusconi. Nem csupán új korszakot nyitott a magyar politika történetében, mint Berlusconi Olaszországban, hanem 2010-től kezdődően egy új rezsimet hozott létre.

## JEGYZETEK

- <sup>1</sup> Köszönettel tartozunk kollégáinknak, akik az MTA TK Politikatudományi Intézetében 2014. október 30-án tartott vitán, vagy ahhoz kapcsolódóan, írásunk korábbi változatához kritikai észrevételeket fűztek, továbbá az anonim referenseknek értékes megjegyzéseikért.
- <sup>2</sup> Az innováció fogalmát írásunkban schumpeteri értelemben használjuk a politikában is. Az innováció új, korábban nem próbált eljárások, eszközök, technikák és kombinációk gyakorlati alkalmazását jelenti, azaz vállalkozói cselekvést, amit elsősorban a riválisokkal szembeni előny-szerzés motivál. Az innováció kockázatos, a rutin, a szokás és a kiszámíthatóság ellentéte. Bővebben lásd: Körösényi, 2011.
- <sup>3</sup> Berlusconi és Orbán is a futball nagy rajongójának és támogatójának mutatkoztak, politikai megszólalásait pedig gyakran sportos párhuzamokkal, hasonlatokkal fűszerezték. Ezt a tradicionális férfias imázst mindkettőjük esetében a konzervatív-keresztény értékek melletti elkötelezettség egészítette ki.
- <sup>4</sup> A populizmus e fogalmai nem kizáróak, hanem kiegészítik egymást: a politika eltérő aspektusára vonatkoznak.
- <sup>5</sup> Ilonszki Gabriella és Lengyel György egy közös cikkükben alkalmazta a magyar politikára Burns fogalompárját (Ilonszki-Lengyel 2009, 16-17). Velük egyetértve Orbánt mi is a transzformatív vezető típusba soroljuk.
- <sup>6</sup> A szélesebb szakirodalom is gyakran karizmatikus és transzformatív vezetésről ír, azaz a transzformatív vezetők olyan egyedi tulajdonságokkal rendelkeznek, amellyel vonzerőt képesek gyakorolni a követőkre (Northouse 2004, 171-2).
- <sup>7</sup> A berlini fal leomlása után a kommunista párton belül ellentétek merültek fel azzal kapcsolatban, hogy meg kell-e reformálni az olasz kommunista pártot, és milyen mélységű reformok szükségesek. Így az Első Köztársaság „örökös ellenzéki pártja” több kisebb részre szakadt.
- <sup>8</sup> A „Második Köztársaság” alkotmányjogi szempontból helytelen, de általánosan elterjedt elnevezés az olasz politika 1994-től kezdődő időszakának jelölésére. Az alkotmányjogi szempontokkal szemben így mi is követjük a politikai közbeszéd e konvencióját.
- <sup>9</sup> A folyamatra csak ráerősített a második Berlusconi-kormány 2005-ös választási reformja, ami a választáson való indulás feltételévé tette, hogy a koalíciók kormányfőjelöltet nevezzenek meg még a választások előtt.
- <sup>10</sup> Így egyhetesről áttért a háromhetes ülésezési rendszerre, bevezette a kétéves költségvetést, gyengítette a parlament kormányt ellenőrző intézményeit és szűkítette az ellenzék parlamenti mozgásterét is (Körösényi 2001).

- <sup>11</sup> Orbán Viktor évertékelő beszédében a kormánypártok 2010-es győzelmét második rendszer-váltásnak nevezte. Lásd: <http://mno.hu/ahirtvhirei/evterkelo-orban-masodik-rendszervaltasrol-beszelt-1211311> (letöltés: 2014.10.23.). A Fidesz politikáját elemző, két évvel korábbi cikkében Bozóki András a „második forradalom” lehetőségéről írt (2008).
- <sup>12</sup> Tölgyessy Péter (2012, 320) értelmezése szerint Orbán „ideálja az állam egyetlen, ellenpontok nélküli központból való irányítása”.
- <sup>13</sup> Az 1990-es évek eleji radikális, libertárius és antiklerikális Orbánból az ezredfordulóra konzervatív, nacionalista és keresztény politikus vált - a változás azonban ezt követően már jóval kisebb. 2014-ben meghirdette az antiliberalis államot.
- <sup>14</sup> A „barkácsolás” fogalma „olyan alkotóelemek újrendezését foglalja magába, amelyek már rendelkezésünkre állnak, de tartalmazhatja máshonnan származó új elemek belekeverését is” (Carstensen 2011, 154). A „barkácsolás” a különböző paradigmákból származó eszmék alkotóelemeinek az összeszövését jelenti, és ezzel a közpolitikák egy heterogén készletét hozza létre (Carstensen 2011, 157).
- <sup>15</sup> Olaszországban a kormányzás bevett eszköze a parlamenti működés kikapuinak kihasználása a törvényhozási folyamat lerövidítése érdekében, a különbség Berlusconi és a többi politikus között nem ebben, hanem Berlusconi döntéscentrikus, a kompromisszumokat elutasító hozzáállásában ragadható meg. Szabó Tibort idézve: „A hagyományos olasz politizálási stílus kompromisszumos jellegű volt: Berlusconi ezt is meg akarta szüntetni, ami számos (olykor felesleges) konfliktust okozott. „Bátor” és „határozott” fellépése megakadályozott mindenféle kompromisszumot bal- és jobboldal között” (2007, 61).
- <sup>16</sup> Berlusconi egy sajtókonferencia alkalmával, a válsággal kapcsolatban a következő, azóta gyakran idézett szavakat találta mondani: „Olaszország továbbra is egy jómódú ország, ahol a fogyasztások nem csökkentek, ahol nehéz helyet foglalni a repülőkön, és az éttermek is tele vannak emberekkel” (Liberio Quotidiano, 2011).
- <sup>17</sup> Ebből látható, hogy a populista ideológiát és módszert instrumentálisan, politikai céljaik érdekében használták – és nem kívántak közjogi-alkotmányos értelemben populista rezsimit kialakítani.
- <sup>18</sup> Ez visszaigazolja a szakirodalom elfogadott téziséit.
- <sup>19</sup> Az Orbán-kormány által 2012-ben bevezetett Alaptörvény illiberális elemeiről számos írás született. Lásd például Bánkuti és szerzőtársai (2012) illetve Jenne és Mudde (2012) írásait.

## IRODALOM

- Agamben, Giorgio (2005): *State of Exception*. Chicago, University of Chicago Press.
- Antal Attila (2013): Politikai és jogi alkotmányozás Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 3. szám, 48–72.
- Bánkuti, Miklós–Gábor Halmi–Kim Lane Scheppele (2012): Disabling the Constitution, *Journal of Democracy*, volume 23, number 3, July 2012, 138–146.
- Blondel, Jean–Jean-Louis Thiébaud–Kararyna Czernicka–Takashi Inoguchi–Ukrist Pathmanand–Fulvio Venturino (2010): *Political Leadership, Parties and Citizens*. London–NewYork, Routledge.

- Boin, Arjen–Paul 't Hart–Femke van Esch (2012): Political Leadership in Times of Crisis: Comparing Leader Responses to Financial Turbulence. In: Helms, Ludger: *Comparative Political Leadership*. Basingstoke, Palgrave MacMillan, 119–141.
- Bozóki, András (2008): Consolidation or Second Revolution? The Emergence of the New Right in Hungary. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 24 (2): 191–231.
- Bull, Martin J.–Newell, James L. (2009): Still the Anomalous Democracy? Politics and Institutions in Italy. *Government and Opposition*, 44(1): 42–67.
- Burns, James MacGregor (1978): *Leadership*. New York, Harper and Row.
- Calise, Mauro (2005): Presidentialization, Italian Style. In: Poguntke, Thomas and Paul Webb, (eds.): *The Presidentialization of Politics: A Comparative Study of Modern Democracies*. Oxford U. P., Oxford.
- Campus, Donatella (2006): *L'antipolitica al governo: De Gaulle, Reagan, Berlusconi*. Il Mulino, Bologna.
- Canovan, Margaret (1999): Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy. *Political Studies*, 47 (1), 1–16.
- Carstensen, Martin B. (2011): Paradigm man vs. the bricoleur: bricolage as an alternative vision of agency in ideational change. *European Political Science Review*, 3:1, 147–167.
- Enyedi, Zsolt (2005): The Role of Agency in Cleavage Formation. *European Journal of Political Research*, vol. 44, no. 5, 697–720.
- Enyedi, Zsolt–Casal Bertoa, Fernando (2011): Patterns of party competition (1990–2009). In: Paul Lewis–Radislaw Markowski (eds.): *Europeanizing party politics? Comparative perspectives on Central and Eastern Europe after Enlargement*. Manchester U. P., Manchester.
- Fabbrini, Sergio (2013): The rise and fall of Silvio Berlusconi: Personalization of politics and its limits. *Comparative European Politics*, 11(2), 153–171.
- Horváth Attila–Soós Gábor (2015). Pártok és pártrendszer. In: Körösenyi András (szerk.): *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest, Osiris (előkészületben).
- Ilonszki Gabriella–Lengyel György (2009): Válaszúton: Konzolidált vagy színlelt demokrácia? *Politikatudományi Szemle*. XVIII. évf, 1. sz., 7–25.
- Jenne, Erin K.–Cas Mudde (2012). Can Outsiders Help? *Journal of Democracy*, volume 23, number 3, July 2012, 147–155.
- Kalyvas, Andreas (2008): *Democracy and the Politics of the Extraordinary: Max Weber, Carl Schmitt, and Hannah Arendt*. Cambridge–New York, Cambridge University Press.
- Karvonen, Lauri (2010). *The Personalization of Politics*. London, ECPR Press.
- Körösenyi András (2001): Parlamentáris vagy „elnöki” kormányzás? Az Orbán-kormány összehasonlító perspektívából. *Századvég, Új folyam*, 20. szám, (2001) 3–38.
- Körösenyi, András (2011): Innovative leadership and the politics of disequilibrium: A Schumpeterian account of the role of leadership. *Working Papers in Political Science*, 2011/5. MTA Politikatudományi Intézet (Institute for Political Sciences, HAS). 1–18. [http://politologia.tk.mta.hu/uploads/files/wp\\_korosenyi.pdf](http://politologia.tk.mta.hu/uploads/files/wp_korosenyi.pdf)
- Körösenyi, András (2013): Political Polarization and its Consequences on Democratic Accountability. *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy*, vol. 4., no. 2. (2013), 111–138.



- Lijphart, Arend (1984): *Democracies. Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries*. New Haven, Yale University Press.
- Mair, Peter (2002): Populist Democracy vs. Party Democracy. In: Yves Mény–Yves Surel (eds.): *Democracies and the Populist Challenge*. Palgrave, 81–97.
- Mandák Fanni (2014): A politika prezidenzializációja – Magyarország, Olaszország. Doktori értekezés. Nemzeti Községi Egyetem Közigazgatás-tudományi Doktori Iskola, Budapest.
- Mény, Yves–Yves Surel (eds.) (2002): *Democracies and the Populist Challenge*, Palgrave.
- Moroni, Chiara (2008): *Da Forza Italia al Popolo della Libertà*. (Vol. 441). Carocci, Roma.
- Mudde, Cas (2004): The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition*. 39 (4): 541–563.
- Mudde, Cas–Kaltwasser, Cristóbal Rovira (2014): Populism and Political Leadership. In: Rhodes, R.A.W. and Paul 't Hart (eds.): *The Oxford Handbook of Political Leadership*. Oxford U. P., 376–388.
- Northouse, Peter (2004): *Leadership. Theory and Practice*. London, Sage.
- Orsina, Giovanni (2013): *Il berlusconismo: nella storia d'Italia*. Marsilio Editori, Venezia.
- Pappas, Takis (2014): Populist democracies: Post-authoritarian Greece and Post-communist Hungary. *Government and Opposition*, 49 (1): 1–23.
- Pasquino, Gianfranco (2005): Populism and Democracy. *Seminar Series Occasional Papers* (3):7–37. The John Hopkins University, The Bologna Center.
- Pasquino, Gianfranco (2007a): The five faces of Silvio Berlusconi: The knight of anti-politics. *Modern Italy*, 12 (1), 39–54.
- Pasquino, Gianfranco (2007b): Tricks and treats: the 2005 Italian electoral law and its consequences. *South european society & politics*, 12 (1), 79–93.
- Pasquino, Gianfranco (2012): Italy: goodness, badness, and the trajectories of mediocracy. In: Helms, Ludger (ed.): *Poor Leadership and Bad Governance*. Cheltenham, Northampton, Edward Elgar, 130–148.
- Pelinka, Anton (1995): Leadership, Democratic Theory, and the 'Lesser Evil'. *Discussion paper*, No. 12, December 1995, Collegium Budapest, Institute for Advanced Study (ISSN 1217-5811).
- Peters, G. Guy–Ludger Helms (2012): Executive Leadership in Comparative Perspective: Politicians, Bureaucrats and Public Governance. In: Ludger Helms (ed.): *Comparative Political Leadership*. Palgrave, 25–55.
- Plutarkhosz (1978): *Párhuzamos életrajzok*. 1-2 kötet. Budapest, Magyar Helikon.
- Poguntke, Thomas–Paul Webb (eds.), (2005): *The Presidentialization of Politics: A Comparative Study of Modern Democracies*. Oxford U. P., Oxford.
- Poli, Emanuela (2001): *Forza Italia. Strutture, leadership e radicamento territoriale*. Il Mulino, Bologna.
- Pócsa, Kálmán (2012): Alkotmányozás Magyarországon és az Egyesült Királyságban. *Kommentár*, 5. szám. 35–50.
- Di Quirico, Roberto (2010): Italy and the global economic crisis. *Bulletin of Italian Politics*, 2(2), 3–19.
- Renwick, Alan–Hanretty, Chris–Hine, David (2009). Partisan self-interest and electoral reform: The new Italian electoral law of 2005. *Electoral studies*, 28 (3): 437–447.
- Schmidt, A. Vivian (2014): Speaking to the Markets or to the People? A Discursive Analysis of the EU's Sovereign Debt Crisis. *The British Journal of Politics and International Relations*, vol 16., 188–209.

- Stille, Alexander (2012): *Citizen Berlusconi, il Cavalier miracolo: la vita, le imprese, la politica*. Garzanti, Milano.
- Szabó Tibor (2007): A Forza Italia (Olaszország). *Politikatudományi Szemle*, XVIII. évf., 1. sz., 45–64.
- Szűcs, Zoltán Gábor (2012): A magyar politikai diskurzus változásai 2000 óta. In: Boda Zsolt–Körösényi András (szerk.): *Van irány? Trendek a magyar politikában*. Budapest, MTA TK PTI–ÚMK, 128–151.
- Tölgyessy Péter (2012): A Fidesz és a magyar politika lehetséges új iránya. In: Boda Zsolt–Körösényi András (szerk.): *Van irány? Trendek a magyar politikában*. Budapest, MTA TK PTI–ÚMK, 310–345.
- Tucker, C. Robert (1995): *Politics as Leadership*. Columbia–London, University of Missouri Press.
- Zakaria, Fareed (1997): The Rise of Illiberal Democracy. *Foreign Affairs*, 76 (6): 22–43.

*Internetes források:*

- Forza Italia (2013. szeptember 18.). *Berlusconi: in campo con Forza Italia*. Retrieved September 2, 2014, from <http://www.forzaitalia.it>
- Forza Italia (2013. december 10.). *I primi vent'anni con Silvio*. Retrieved September 2, 2014, from <http://www.forzaitalia.it>
- Libero Quotidiano (2011. november 4.). *Crisi in Italia? Ma se I ristoranti sono pieni*. Retrieved September 2, 2014, from <http://www.liberoquotidiano.it>
- Magyar Narancs (2003. szeptember 11.). *Polgári körök váraljai országos találkozója: Következmények nélkül*. Retrieved April 30, 2014, from <http://www.magyararancs.hu>
- Magyar Kormány: [http://www.kormany.hu/download/d/56/00000/politikai\\_nyilatkozat.pdf](http://www.kormany.hu/download/d/56/00000/politikai_nyilatkozat.pdf)
- Magyar Országgyűlés. <http://www.parlament.hu/fotitkar/alkotmany/modositasok.htm> és [http://www.parlament.hu/fotitkar/alkotmany/alaptv\\_modositasai.htm](http://www.parlament.hu/fotitkar/alkotmany/alaptv_modositasai.htm)